

Langs de oevers van de Schelde komen door erosie onder andere scheepswrakken en andere historische "schatten" aan het licht. ©Erwin Meylemans

'SCHADE' LANGS DE SCHELDE

oevererosie legt archeologische site bloot

Erwin Meylemans¹ & Ine Demerre¹

In 2018 kreeg het agentschap Onroerend Erfgoed melding van een aantal interessante archeologische vondsten aan de linker Scheldeoever. De site bevindt zich op een historisch belangrijke plaats vlakbij het vroegere Sint-Annadorp en recht tegenover het historische centrum van Antwerpen. Een sterke erosie of uitschuring door de rivier, veroorzaakt door de golfslag van vaartuigen maar ook door de toenemende invloed van klimaatverandering (een trend die ook zichtbaar is in andere getijdenrivieren van Europa, zoals bijvoorbeeld de Thames) bracht er niet alleen archeologische vondsten aan het licht, maar ook diverse houten constructies. De archeologische vondsten omvatten een veelheid aan objecten: aardewerk, munten, metaalvondsten, slachtafval, etc., veelal uit de periode van de 15de tot de 19de eeuw, maar ook vondsten van oudere periodes (bv. de Romeinse periode) worden er aangetroffen. Om die erosie voor te blijven, zette het agentschap Onroerend Erfgoed een programma van monitoring op en registreert het halfjaarlijks met o.a. drone- en topografische opnames de vindplaats. De samenwerking met amateurarcheologen zorgt er intussen voor dat een groot aantal vondsten is opgetekend.

EROSIE RIVIEROEVERS, ZEGEN OF VLOEK?

Tot 2017

In het verleden zijn al heel wat archeologische vondsten beschreven van de Scheldeoevers, gaande van de prehistorie tot de nieuwe tijden. Jammer genoeg ontbreken

van deze oudere vondsten dikwijls de juiste gegevens, zodat de herkomst moeilijk te situeren is. Een aantal vindplaatsen is beter te lokaliseren. Zo kwamen bijvoorbeeld in de jaren 1990 op nog twee locaties langs de Schelde prehistorische artefacten aan het licht. De objecten kwamen door oevererosie bloot te liggen. In de zomer van 1903 werd zelfs een zeer bijzondere vondst uit het neolithicum (of nieuwe steentijd) gedaan in de buurt van onze oeverseite: een aantal

menselijke en dierlijke beenderen, een viertal vuursteenartefacten, een drietal aardewerkpotten en een steuntje. Deze vondsten kwamen aan het licht bij de bouw van de nieuwe St-Annakerk, onderaan een veenlaag die bij de werkzaamheden was aangesneden. Ook uit de brons- en ijzertijd zijn, voornamelijk bij baggerwerken van de Schelde, een relatief groot aantal vondsten (aardewerk, metaalvondsten) gedaan in de buurt. Van de Romeinse periode tot nieuwe tijden zijn over

¹ Agentschap Onroerend Erfgoed

Een vergelijking van foto's van de linker Scheldeoever nabij het vroegere Sint-Annadorp toont dat door o.a. oevererosie houten structuren tevoorschijn komen. Hier is de blootspoeling zichtbaar van de restanten van een kadeconstructie of scheepshelling op 18 april 2018 (links) en 10 januari 2019 (rechts)

het algemeen minder vondsten beschreven. De aandacht ging in het verleden vooral naar muntvondsten uit deze periodes.

Sinds de erosie toeneemt

Naar aanleiding van de gemelde vondsten voerden archeologen in april 2018 een eerste prospectie uit. Daaruit bleek dat heel wat zoekers deze site vaak en intensief bezochten, al dan niet met de hulp van een metaaldetector. Eén van deze zoekers deed in deze zone zelfs al vondsten sinds de jaren 1970. Dat het overgrote deel van zijn collectie dateert van na 2017 heeft veel te maken met de toenemende erosie op deze en nabijgelegen Scheldeoeveren. Enerzijds kwam daardoor de archeologische site aan het licht, met een uitgestrekt afvalpakket met tal van vondsten en verschillende houten constructies en palenrijen. Maar anderzijds erodeert en verdwijnt de site hierdoor aan een snel tempo. Deze situatie van intense oevererosie is niet uniek en komt ook op andere plaatsen langs de Schelde voor. Zo tonen beperkte prospecties zowel stroomop- als stroomafwaarts van deze site, duidelijke tekenen van erosie en de aanwezigheid van historisch en archeologisch relevante vondsten en structuren (bv. restanten van scheepswrakken, houten constructies, middeleeuws aardewerk, enz.).

Deze hevige erosie stimuleert de samenwerking tussen het agentschap en de actieve zoekers op de site. Onderzoek via een 'vlak-dekkende opgraving' – waarbij het volledige op te graven vlak wordt blootgelegd – is immers financieel en praktisch onhaalbaar. De Vlaamse Waterweg, die het terrein beheert,

Een zeldzaam zicht op de oever en gebouwen van het Sint-Annadorp aan het eind van de 18de - begin 19de eeuw, toont de huizen en palenconstructies, steigers en scheepsactiviteit langs en op de Schelde.

gaf uitzonderlijk toestemming tot het inzetten van metaaldetectoren. In de regel is metaaldetectie immers verboden op de terreinen van de Vlaams Waterweg. Deze samenwerking resulteerde in vele vondstmeldingen van deze site. Het agentschap voerde daarnaast ook enkele systematische prospecties, booronderzoeken en beperkte opgravingen uit.

Naast het verzamelen van het vondstenmateriaal, laten onderzoekers zich ook in met de studie van de erosie zelf. Met behulp van foto's vanop de grond maar ook via drone, registreren ze op regelmatige tijdstippen de betreffende zone. Dit laat toe de evolutie van erosie en sedimentatiepatronen van de site in detail in kaart te brengen, in de tijdsspanne van de afgelopen jaren (mei 2018 tot november 2021). Bij elk nieuw bezoek zijn de houten structuren meer bloot gespoeld, of komen er nieuwe structuren aan het licht. Voor een belangrijk deel is deze erosie te verklaren door de golfslag van enkele vaartuigen. Mogelijk

echter speelt ook intensere getijdynamiek, onder invloed van klimaatverandering, een rol. Een intensere erosie gedurende het laatste decennium doet zich ook voor in andere Europese estuaria zoals de Thames (Engeland). Verder voeren de archeologen ook gedetailleerde metingen uit van de houten constructies op de site, en identificeren ze de soorten hout die zijn gebruikt.

DE VONDSTEN OP EEN RIJTJE

Houten constructies

Op de oever zijn verschillende palenrijen en andere houten constructies aanwezig. Deze zijn allemaal nauwgezet ingemeten, wat toelaat ze nadien op computer te visualiseren. Het gaat ongetwijfeld om constructies die te maken hebben met de inrichting van de oeverzone als kade, met tussen de verschillende palenclusters de aanwezigheid van houten platformen en resten van

scheepshellingen. De genomen houtstalen konden niet worden gedateerd. Door de constructies te linken aan de aanwezige archeologische vondsten kunnen we ze echter wel situeren tussen de 15de eeuw en meer recentere periodes. Op enkele historische zichten op deze oeverzone uit de 18de en 19de eeuw, zijn diverse palenrijen en houten constructies afgebeeld.

Een afvalpakket met daarin chinees porselein, ivoor en Braziliaanse vruchten

Bij het onderzoek in 2018 vertoonde nagenoeg de hele zone een 0,5-0,7m dik en humusrijk kleilig pakket, met daarin een bijzonder groot aantal vondsten. Dit pakket kan alleen maar geïnterpreteerd worden als een afvalpakket, wellicht aangevoerd vanuit Antwerpen als stort en oeverversteving. Deze praktijk van het dumpen van stadsafval van de stad Antwerpen op diverse oeverzones langs de Schelde is immers ook gekend uit historische bronnen. Napoleon verbood deze praktijk per decreet, omdat het stadsafval in die periode diende gebruikt te worden voor de vele aardwerken die in die periode werden gepland. Het is misschien daarom dat het aantal vondsten inderdaad sterk schijnt af te nemen vanaf het begin van de 19de eeuw. Het gaat om heel verschillende vondsten: een groot aantal munten en rekenpenningen, bouwmetaal, aardewerk, glas, en heel wat metaalvondsten. De datering van de vondsten is divers, maar het overgrote deel ervan situeert zich tussen de 16de en eind 18de eeuw. Al komen er ook oudere en jongere vondsten voor. Ondanks het gebrek aan een duidelijke context van de oorsprong van deze vondsten, reflecteert dit geheel aan vondsten toch mooi de materiële cultuur van het Antwerpen uit die periode en dus ook de economische ontwikkeling van de havenstad. Zo wijzen diverse vondsten op

Een exotische vondst: een pit van de piassava vrucht (*Attalea funifera*)

In 2021 en 2022 kwam een grote hoeveelheid Romeinse munten (links) en een prehistorische hardstenen bijl (rechts) aan het licht, wat zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een oversteekplaats over de Schelde in de Romeinse periode. Foto's: Kris Vandevorst, samenstelling plaat: Sylvia Mazereel (agentschap Onroerend Erfgoed).

de uitgebreide contacten met verre streken. Dit is bijvoorbeeld het geval voor een grote collectie chinees porselein en enkele andere exotische vondsten, zoals fragmenten van olifantenivoor en een pit van de piassava vrucht. Deze vrucht is afkomstig van een plant uit Brazilië en omstreken. In Nederland vindt men deze pitten in verschillende archeologische contexten, van de 16de tot 19de eeuw o.a. op de schepen van de Verenigde Oostindische Compagnie. De vrucht was een bron van olie, en diende voor het maken van knopen en kleine beeldjes of statuetten. De vezels van de plant waren dan weer de grondstof voor de aanmaak van ankerkabels, bezems en borstels.

Uit nog oudere lagen van de toen nog meanderende Schelde

Hogerop de huidige oever ligt het afvalpakket boven op een pakket alluviale klei van maximum 2 meter dik. Dit pakket rust op zijn beurt op een oud oppervlak, op basis van enkele radiokoolstofdateringen, afgedekt in de 15de-16de eeuw. Dichter tegen de Schelde is dit oud oppervlak niet afgedekt met klei en wordt het stilaan bedreigd door erosie. Dit is misschien de verklaring voor de significant oudere vondsten die in de loop van 2021 en 2022 aan het licht kwamen. Daarbij enkele prehistorische vondsten (vuurstenen artefacten en aardewerk), en vooral een grote hoeveelheid Romeinse munten en aardewerkscherven. Dit grote aandeel aan Romeins materiaal, met munten van de vroeg-Romeinse periode tot begin 5de eeuw na Christus, zou wel eens kunnen wijzen op de aanwezigheid hier van een oversteekplaats over de Schelde in de Romeinse periode. Ook bij recente opgravingen op rechteroever, recht tegenover onze site kwamen diverse Romeinse munten aan het licht. Het is echter ook mogelijk dat een deel van deze vondsten als 'residuele' (= rest-)vondsten meegelif zijn met het jongere stadsafval. Verder onderzoek zal dit moeten uitwijzen.

Deze oude bodem, deels bedekt en deels geërodeerd, vormde zich op een complex van afwisselende horizontale tot schuine laagjes zandhoudende klei en fijn zand. Dit pakket rust dan weer, met een zeer scherpe grens, op een pakket (elzenbroek) veen. Een radiokoolstofdatering situeert de

top van dat veen rond 1000 vóór Christus, of in archeologische termen de late bronstijd.

Deze opbouw en dateringen passen mooi in het plaatje van wat we van het 'gedrag' van de Schelde kennen. Ook elders in de Scheldevallei vind je uitgestrekte en dikke pakketten veen en stopt de veengroei doorgaans in de periode van de late bronstijd. De daaropvolgende vroege ijzertijd (vanaf ongeveer 800 vóór Christus) was kouder en natter, en ging in gans Noordwest-Europa gepaard met een hernieuwde rivieractiviteit. Vermoedelijk is het pakketje klei- en zandafzettingen dan ook afkomstig van een zogenaamde 'kronkelwaardafzetting', een reliëfrijke afzetting binnen de meander van de Schelde of een toenmalig zijloopje ervan. De top van deze zand- en kleiafzetting vormde hier dus lange tijd het loopoppervlak, vermoedelijk vanaf de ijzertijd tot de late middeleeuwen. Vanaf dan werd het afgedekt met het pakket klei. Ook dat laatste is een gekend fenomeen voor de vallei van de Beneden-Schelde.

WAT BURGERS KUNNEN BIJDAGEN

Tot op heden zijn de Scheldeoevers nog niet systematisch op het terrein verkend. Aan de hand van opeenvolgende reeksen historische en recentere luchtfoto's kwamen echter wel een aantal structuren onder de aandacht, zoals enkele scheepswrakken. De erosie maakte het voorlopig mogelijk om 4 scheepswrakken te documenteren. Er werden foto's genomen, het hout werd onderzocht en de vindplaats werd vergeleken met het 19de-eeuwse wrakkenarchief van MDK – Vlaamse Hydrografie. Eén wrak bestaat uit twee helften en is naar grote waarschijnlijkheid een werkboot, de 'staatsboot Police III', gezonken in mei 1940 met 'oorlogsgebeurtenissen'. De puzzel werd gelegd op basis van de vorm, kenmerken van het wrak en de gedocumenteerde wrakobstructies in de omgeving, hoewel van deze specifieke boot volgens datzelfde archief niets meer zou bewaard zijn. Een ander houten wrak is bijvoorbeeld duidelijk een binnenvaartuig met de nog bewaarde cargo van bakstenen. Het archief laat nog geen zekere identificatie

toe maar deze tjalk of aak dateert wellicht uit de tweede helft van de 19de eeuw.

In 2018 en 2019 zijn de oevers, stroomafwaarts van onze site tot voorbij het huidige strand van Sint-Anneke al beperkt geprospecteerd. Dit leverde al snel diverse interessante waarnemingen op, waaronder constructies met houten palen, resten van scheepshout, en andere zones met pakketten afvalmateriaal. De aard en datering van deze constructies is niet altijd even duidelijk, en vereist verder onderzoek.

Het moge duidelijk zijn dat de riviergebonden alluviale gebieden van de Scheldevallei een erg rijk archeologisch potentieel bezitten, nauw verbonden met de evolutie van de rivier en het landschap. Ook in het verleden stuurde klimaatsverandering deze veranderingen aan. Wel verliepen die over het algemeen zeer geleidelijk, over een tijdsspanne van eeuwen of zelfs millennia. De rivier en zijn oevers maken onlosmakelijk deel uit van dit

verhaal. Ook hier kan bijzonder en soms heel specifiek archeologisch erfgoed aangetroffen worden, zoals resten van bruggen, steigers, constructies i.v.m. visvangst, scheepswrakken etc. Veel van deze meer recente constructies kennen we dankzij de vele schilderijen van zichten op de Schelde, uit diverse periodes. Maar de Scheldeoevers bieden ook een rijk archeologisch potentieel van oudere vondsten en sites, gaande van de prehistorie, over de Romeinse periode, tot de vroege en volle middeleeuwen. Onder de pakketten klei en andere afzettingen bevinden zich immers nog goed bewaarde resten van oudere landschappen, zoals ook de boringen op de site op Linkeroever aangeven.

De hierboven geschetste problematiek van oevererosie versus archeologisch erfgoed valt buiten de regelgeving van 'preventieve archeologie', zoals ook bij vele andere vormen van erosie het geval is. Het vooraf bewaren en bestuderen van mogelijk archeologisch erfgoed, in afwachting van een geplande ingreep in het landschap, is

hier niet aan de orde. Hierdoor kan ook het principe van 'de veroorzaker betaalt' niet gehanteerd worden. Daarnaast is de omvang van de erosie en het archeologisch erfgoed van die aard dat een volwaardige opgraving van al deze resten nagenoeg ondoenbaar en onbetaalbaar zou zijn. De toekomst zal dan ook moeten uitwijzen hoe via inventarisatie, monitoring en selectie toch de belangrijkste sites kunnen gedocumenteerd worden. Het is nu echter al duidelijk dat bij deze inventarisatie en documentatie het werk van metaaldetectoristen, als een vorm van 'community-archaeology', een zeer belangrijke rol kan spelen. Vanaf medio 2018 bestaat een actieve samenwerking met een aantal detectoristen en uitvoerders van hobby-prospecties. Dit leidde op korte tijd tot een groot aantal meldingen. Deze vormen zelfs veruit het grootste deel van de metaaldetectiemeldingen in de provincie Antwerpen. Slechts een klein deel van deze duizenden vondsten tellende collecties is ondertussen tot op objectniveau geïnventariseerd. Nog heel wat werk aan de winkel dus!

BIJ HET SINT-ANNADORP EN IN DE 'REDE VAN ANTWERPEN': DE HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE CONTEXT

De hier besproken oeverzone ligt vlakbij het vroegere Sint-Annadorp en in het centrum van de historische haven (Rede) van Antwerpen. Omdat er vanaf het nabijgelegen 'Vlaamse Hoofd' een goed zicht is op de Rede van Antwerpen bestaat er veel iconografische info van het Sint-Annadorp en de kerk. De oudste zichten tot nu toe bewaard, dateren uit het begin van de 16de eeuw. Zowel de houtsnede in het *Benedictus de Opitii's "Loeflicken Sanck"* uit 1515 als een schilderij van een Anonieme Meester uit dezelfde periode tonen de Sint-Annakapel met daarrond een relatief klein aantal stenen huizen en hoeses, omgeven door een landelijk gebied.

Veel van de recentere schilderijen met hetzelfde thema uit de latere 16de en de 17de eeuw lijken grotendeels kopieën te zijn van

dit werk, waarbij zelfs de 'figuranten' dikwijls worden overgenomen. Een zeldzaam zicht vanop de Schelde naar het Sint-Annadorp uit eind 18de eeuw, toont eveneens het beeld van een klein dorp, met de Sint-Annakerk, enkele huizen, en met palenconstructies, steigers en scheepsactiviteit langs en op de Schelde (zie hoger). Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw verschijnen de eerste foto's van Linkeroever en van het Sint-Annadorp en omgeving. Net als de oudere iconografische bronnen tonen zij ook een relatief kleine dorpsgemeenschap, omgeven door landelijk gebied en een fort met aanlegsteigers en scheepsactiviteit op de Schelde en haar oevers (zie foto).

De militaire aanwezigheid ter hoogte van het Sint-Annadorp gaat terug tot de Tachtigjarige oorlog, wanneer de protestanten in 1576 een

omwalling rond het dorp van Sint-Anna aanleggen en het met een driehoekige vestinggracht en -wal insluiten. De Spaanse troepen veroverden echter al snel deze versterking, en namen er hun intrek. Napoleon vatte het plan op om het gebied van Linkeroever met het Sint-Annadorp om te bouwen tot een versterkte stad, de 'Ville Marie Louise'. Aan het einde van de Franse bezetting in 1815 zijn echter enkel de kringvesten voor de nieuwe stad afgewerkt, het 'glacis Napoléon'. In 1852 worden de vestingwerken bij het Sint-Annadorp gedempt en laat bouwmeester Baron Chazal ten westen van het dorp een nieuw fort bouwen. Deze vesting maakte deel uit van de versterkingen rond Antwerpen en bestond uit een vijfhoekig fort met een brede watergracht. In 1854 was het fort al afgewerkt. De hier besproken oeverzone bevindt zich vanaf dan ingesloten tussen het *station de Pays De Waas*, het fort, en het Sint-Annadorp (zie foto).

Foto met zicht op het Sint-Annadorp en het Fort van het Vlaams Hoofd uit 1890.

Zicht op de linker oeverzone, geklemd tussen het station de Pays De Waas, het fort, en het Sint-Annadorp (vóór 1950, juiste datering ongekend).